

VÖRÖS KÁROLY:

**A FEUDÁLIS INTÉZMÉNYRENDSZER VÁLSÁGA
MAGYARORSZÁGON ÉS A POLGÁROSÍTÁSÁRA TETT
KÍSÉRLETEK A POLGÁRI FORRADALOM ELŐTT**

I.

A társadalmi-gazdasági formációk megváltozásának alapjául szolgálók: az állandóan fejlődő termelőerők és a stabil és az érdekeltek által stabilizálni kívánt termelési viszonyok közötti, végül is csak az egész formációt megváltoztató forradalomban feloldódó ellentmondás köztudomás szerint a fejlődés egészében, minden területén, ágazatában megjelenik, érvényesül, – mindenütt mozgatójaként annak a folyamatnak, melynek eredményeképpen előbb vagy utóbb a változás a fejlődés legperiférikusabb elemeiben is bekövetkezik. Amint azonban a változás alapvető folyamata; a termelőerők és termelési viszonyok új összhangjának kialakulása maga is hosszan tartó folyamat, melynek a forradalom inkább csúcspontja, mintsem záróaktusa, – úgy még inkább áll ez a fejlődés azon területeire, melyeken a változás (megfelelően e területek a formáció struktúrájában, mechanizmusának rendszerében elfoglalt helyének) csak áttételekkel – gyakran, és kivált a társadalmi tudat szféráiban, sokszoros és a változás érvényesülését így hosszan késleltető áttételekkel – tud érvényesülni. Ez a körülmény azonban míg egyrészt az ellentmondásokból kinövő változások mindenütt bekövetkező érvényesülésére rámutatva, hangsúlyozza és bizonyítja a fejlődés ellentétét és egységét, másrészt nemcsak az e periférikus területeken lezajló változási folyamatok vizsgálatának fontosságára hívja fel a figyelmet, hanem vissza is utal innen mindazoknak a sajátos mechanizmusoknak nagyon is szükséges feltárására és kibontakozására is, melyeken keresztül a változások végül is érvényesülnek. Ez pedig általában is, de kivált a formációk megváltozásának periódusában indokoltá teszi azt, hogy mindazon tényezők, mechanizmusok és problémáik vizsgálatára fokozott figyelmet fordítsunk, melyek az alapvető változást, mozgást – azt a szükséghez képest akár absztrahálva is – átvihetővé, érzékelhetővé és így értelmezhetővé teszik a fejlődés más területein is, – ennek során a fejlődésnek akár új ágazatait is létrehozva, a már meglévőket esetleg differenciálva, új árnyalatokkal gazdagítva. Nem utolsó sorban fontos e vizsgálat azért is, mert nem egyszer az e tényezők és mechanizmusaik

vonatkozásában – elsősorban, mint utaltunk rá, a társadalmi tudat szférájában – megjelenő zavarok és rendellenességek már korábban, illetve tisztábban hívhatják fel a figyelmet szélesebb területek, akár az egész formáció működésének zavaraira, vagy éppen kezdődő válságára, mintsem azt az alapvető folyamatok (illetve azoknak hagyományos mutatói) jelezhetnék.

E tényezők között különleges hely illeti meg az intézményeket, a fogalmat azokból az értelmezésekből vezetve le, melyeket értelmező szótárunk a következőképpen ad meg: „Intézmény a gazdasági, kulturális, szociális élet vagy az államigazgatás céljaira létesített és bizonyos személyi kerettel rendelkező társadalmi vagy állami szervezet”, illetve – tágabb értelemben – „a társadalmi fejlődés során kialakult rendszer, forma, szokás.” E két értelmezést összevonva, intézménynek azt a társadalmi fejlődés során kialakult rendszert, formát tekintjük, mely érvényesüléséhez az érintett gazdasági, kulturális, szociális, igazgatási, politikai, stb. területen társadalmi vagy állami szervezetet, illetve szabályozást igényel és ezen, ennek tevékenységén, hatásán át jelenik meg.

Az így értelmezett intézmények jelentősége a formációk változásának kifejezésében, illetve észlelhetőségében igen nagy, – és nem véletlenül. Gazdaság és társadalom a formáció jellegét meghatározó belső viszonylatai ui. csakis (a fentiek szerint értelmezett és így létrejött) intézmények formájában lehetnek képesek kifejeződni, hatni és működni, – ennek során természetesen hozva létre a munkamegosztás a fejlődéssel szükségképpen együtt járó, egyre bonyolultabb, differenciálódottabb és ugyanakkor egyre ellentmondásosabb rendszereinek megfelelő újabb, meg újabb, egyre specializáltabb intézményeket és az ezeket és az általuk kifejezett osztályérdekeket újból és tovább stabilizálni hivatott szervezetet, szervezeteiket, szabályozásokat és ideológiákat. Az intézmények ilyen funkciója és jelentősége teszi érthetővé azt, hogy a politikának tárgya alapjában miért lesz mindvégig intézmények befolyásolása, birtoklása, illetve formálása, s azt is, hogy a formáció összes, akár legrejtettebb működési zavara is előbb-utóbb miért az intézmények zavarán válik észlelhetővé és ezáltal megformulázható politikai problémává is. Ezért (megfelelően egyrészt az intézmények – már említett – azon funkciójának, hogy a fennálló viszonyokat, természetesen az adott formáció őket létrehívó mindenkori uralgó osztályának igényei szerint, a lehetőségig megmerevítsék, – másrészt annak, hogy ugyanakkor a termelőerők, mint a fejlődés legmozgékonyabb elemei, a rájuk épülő viszonyokat éppen hogy nem engedik megmerevedni) az intézményeknek a termelőerők kihívására válaszolni kény-

telen reagálásai az intézményeket nemcsak a politika tárgyaiként, hanem mint ezáltal a formáció zavaraira különösen érzékeny mutatókat is, a történeti kutatás fontos tárgyává kell tegyék. Kivált a formáció válságának és az új formációba való átmenetnek időszakában, mikor az intézmények jelentősége természetszerűen megnövekszik. A válságban ugyanis a zavarok állandósulnak, mivel éppen a válság általános, megoldhatatlan voltának jeleként és tényezőjeként, az ellentmondások a formáción belül az azt megmerevíteni szánt intézmények útján már nem oldhatók meg: a megoldások immár csak új formáció és ennek realizálásaként új, ennek megfelelő intézmények kialakításával és érvényesülésével lesznek lehetségesek. A klasszikus megállapítás, mely a válság végső stádiumának egyik összetevőjét és jelét abban látja, hogy a hatalmon lévők már nem képesek többé úgy kormányozni, mint azelőtt, jól érzékelteti az intézmények (elsősorban a társadalom és a gazdaság viszonyait kifejezve és szabályozva a kormányzás előfeltételül és ugyanakkor eszközül is szolgáló) működésének és az ebben is megmutatkozó válságjeleknek a formációváltásban megnövekedett jelentőségét.

Ez az, ami indokolja azt, hogy a továbbiakban a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyarországi folyamatában a feudális intézmények válságának néhány jelét vizsgáljuk, ezáltal az egész válságnak és az átmenet egész folyamatának is jobb megértését remélve.

II.

Az a 18. század utolsó harmadában meginduló és a napóleoni háborúkban megerősödő és meggyorsuló folyamat, melynek során, ha még csak gyengén és keskeny sávban is, Magyarország bekapcsolódott az európai gazdaság fejlődésébe, természetszerűen indította meg és gyorsította fel a feudális viszonyok lazulását.

Ennek egyik legjellegzetesebb és éppen az intézmények szerepének alakulásán át lemérhető mozzanata a feudalizmus intézményei hatósugarának erősödő beszűkülése: a népességben a feudális viszonyba bevont személyek számának csökkenése, illetve ezek rétegén belül a feudális viszony lazább formáiban élő kategóriák arányának megnövekedése. Ennek a folyamatnak korunkban már nemcsak tényleges meglétét, hanem éppen séggel igen jelentős előrehaladását számos jel mutatja kisebb-nagyobb csoportok, rétegek, de éppen akár egyének pályáján is. Legáltalánosabban és legszeleesebben azonban – nyilvánvaló és joggal felróható pontatlanságai és bizonytalanságai ellenére, sőt tulajdonképpen éppen ezek előfordulása

által – önmagában adatainak nagyságrendjével az 1828. évi országos összeírás egyes tanulságai bizonyítják. Az összeírás végső sorai szerint ugyanis Magyarország az 1820-as évek végén Horvátországgal együtt, de Erdély és a Határőrvidék nélkül, 10 millió 800 ezerre becsülhető össznépeességéből az állami adóterhek hordozására számba vehető, potenciálisan 17–60 éves adóalanyként, csupán 2.874.000 személyt írtak össze, – ami a 17 éven aluliaknak, illetve 60 éven felülieknek a II. József-féle népszámlálás alapján a népesség kb. 40%-ára becsülhető számát hozzáadva is, csak 4 millió 800 ezerre növelhető; a teljes nem nemesi népességszámnak még mindig nem is egészen a felére.

Nem kívánjuk itt tételesen felsorolni, hogy az összeírás utasítása szerint ennek a közel 5 millió összeírt sokaságnak is a társadalom milyen sok eleméből kellett összetevődnie. De az összeírtak számának ilyen viszonylag csekély voltán túl az sem kevésbé jellemző, hogy ezen belül a korban a klasszikus és legteljesebb, legutóljára 1767-ben, az úrbérrendezéskor meghatározott feudális viszonyt kifejező és az állami adó fizetésére egyértelműen kötelező, sőt annak valódi alapját alkotó úrbéres viszony három (jobbágy, házas zsellér, házatlan zsellér) kategóriájába az összeírtaknak már csupán alig fele tartozott bele és még ezen a számon belül is feltűnő azon kategóriák igen magas aránya, melyek az úrbéres viszonyba már csak igen csekély (évi 18, illetve 12 napos) munkaszolgáltatási kötelezettség által kapcsolódnak bele. A kép így a klasszikus feudális viszony teljességének a társadalomban máris elég jelentékeny visszaszorulását mutatja, – különösen azután, hogy tudjuk: milyen aprólékosan ellenőriztették és javították a központi kormányzservek az összeírás apró részleteit is. Az e mellett, sőt ennek ellenére előálló ilyen összeredmény tudomásul vétele ui. mintha azt érzékeltetné, hogy az illetékeseket ez az arány nem lepte meg: nem ütődtek meg rajta, természetesnek vették. S ha magunk részéről joggal feltételezzük, hogy csak az összeírt jobbágy gazdaságokban is az összeírtaknál a valóságban jóval több személyt foglalkoztattak, és mélyebb vizsgálat esetén ezeknek az arányoknak más vonatkozásokban is, és akár jelentős módosulását is lehetségesnek tartjuk, az alapvető folyamatnak: a feudalizmus kezdődő fellazulásának meglétét megerősítik azok az adatok is, melyek az 1848-ban bármilyen csekély úrbéres földdel (624 000), illetve legalább a zselléreknek kijáró legeltetési joggal (880 000) felszabadult paraszti háztartások az egész nem nemesi agrárnépeességhez való arányáról tájékoztatnak.

Kétségtelen persze, hogy ha az 1828-ban összeírt jobbágyok és zsellérek számát és arányát összevetjük az ugyanezen kategóriákra vonat-

kozó 18. század végi adatokkal, a zsellérek arányának 1828-ra (s még inkább 1848-ra) rendkívüli megnövekedése a feudalizmusnak éppen hatókörét nagyon is kiterjeszteni kívánó és nem is sikertelen törekvését látszik mutatni. Ám az ilyen típusú, döntően a zsellérek arányánál mutatózó növekedés azt is (sőt elsősorban azt) mutatja, hogy a feudális formáció a kereteibe még bevont–bekényszerített elemeket már nem tudja, illetve láthatólag nem is akarja a feudális termelési viszony teljességébe bevonni. Őket nem, illetve nem teljes mértékben látja el adóköteles feudális szolgáltatásokkal terhelt földdel: törekvése a feudális viszonyoknak és az azt kifejező intézmény hatósugarának már csak részleges, egyre inkább csak jogi kiterjesztésére irányul, – valódi sajátlag gazdasági számítását (mint még látni fogjuk) más – ugyancsak a válságra jellemzően már éppen nem a klasszikus feudális viszonyoknak megfelelő – úton igyekezve megtalálni.

Természetesen nem szabad feltételezni, hogy az úrbériség, illetve az állami adókötelezettség keretein ilyen módon már egészen vagy részben kívül maradt hatalmas nem nemesi tömeg (az összeírás utasításában nem összeírandóként ugyancsak részletesen és tételesen felsorolt kategóriával) egyszersem kilépett volna nemes és nem nemes feudális viszonyának a gazdaságon kívüli kényszer számos korlátjában is testet öltött és ilyenként még nagyon is erősen szorító keretei közül is, – mint ahogy az év 353, illetve 347 napján nem lépett ki azokból a csak 12, illetve 18 nap robotra kötelezett és ilyenként összeírt úrbéres zsellér sem. E tömeg is – mint a nem nemesi népesség része – függetlenül attól, hogy úrbéres viszonyban állott-e vagy sem, legalább is elvben továbbra is az úriszékek joghatósága alá tartozott, bírói ítélet nélkül is előzetes letartóztatásba volt helyezhető és testi büntetéssel volt sújtható, – vonatkozott rá a teljes jogú birtokbírhatás és a legtöbb közhivatal viselésének tilalma, és őt is sújtotta a katonai szolgálat és a katonaság eltartásának minden terhe. Ennek ellenére – s bár még tárgya az úrbéres parasztot sújtó minden joghátrányának – (anélkül, hogy az úrbéres helyzet előnyét: a jobbágyteleknek vagy akár a telek tört részének viszonylagos biztonságos birtoklását élvezhetné) – ez a tömeg a feudális viszony teljességét legalábbis a korban kifejező úrbéres viszonyoknak kereteiből teljesen vagy részlegesen már kilépettben van, jelentősen közelebb állva ahhoz, hogy majd az egész feudalizmusból is kilépjen. Ilyen állapotával is már bizonyosságot téve a feudális rend és intézményei erejének, szervezőképességének általános csökkenéséről, mélyülő válságáról, – olyan jelenségről, melyre a magyarázatot

konkréten az egyes intézmények s a fejlődés általuk szervezett területei válságának elemzése fogja megadni.

III.

E bonyolult és komplex folyamatból az alábbiakban röviden három elemet kívánunk kiemelni: az intézmények válságát, tehetetlenségét a céhes viszonyoknak, a szabad mezőgazdasági bérmunkaerő munkaviszonyainak, és az értelmiség politikai emancipációjának: a társadalom szerkezetébe funkciójának megfelelő módon történő beillesztésének vonatkozásában felmerülő egyes kérdéseket és problémákat illetőleg.

Az európai gazdaság – mint említettük – a század elejére áramába Magyarországot is bekapcsoló fejlődése bonyolult áttételek (átmenetileg nem utolsó sorban a hadsereg igényeinek hallatlan megnövekedése, majd a pénzforgalom gyors kiterjedése) révén széles sávban megnövelte a társadalom iparcikkek iránti igényét. Az igény megnövekedése nemcsak mennyiségi volt: jelentős részben elsősorban a textilipar termékeinél, Európa nyugati felén már új technikák által előállított, minőségileg is új cikkekre irányult. Az igények ilyen megnövekedésének kihívására azonban a magyarországi társadalmat iparcikkekkel a klasszikus feudális szerkezetben hagyományosan és monopolisztikusan ellátó céhek már nem tudtak megfelelően válaszolni. Sem az általuk alkalmazott technikák, sem az azokat alkalmazó munkaszervezet nem volt (és egyre kevésbé lett) képes a társadalomnak megfelelő mennyiségű és minőségű iparcikkal való ellátására. Ennek ellenére – jóllehet az igények megnövekedése egyre inkább az iparszabadság valamilyen formájának bevezetését tette kívánatosná, sőt végül is a legtöbb helyen még magának az egyes céhnek kibővítését: a mesterek és a műhelyek számának megnövelését is lehetővé tette volna, – e céhek nemcsak hogy továbbra is szívósan ragaszkodtak monopol-helyzetüknek a manufaktúrákkal és gyárakkal éppúgy, mint a céhen kívüli iparüzőkkel szemben intézményes fenntartásához, hanem gyakorlatilag is, az egyes céhekben is igyekeztek ellenállni minden olyan törekvésnek, mely az adott céhes keret tágítását és így a konkurrencia növekedését eredményezhette volna. Ugyanezen az alapon fokozták akcióikat a nem céhes eredetű iparcikkekkel hálaló vándorkereskedőknek az igények nyomán természetszerűen rendkívül megerősödött, egyre hatásosabb tevékenysége ellen is.

E magatartás számtalan és változatos konkrét példájának és a nyomokban kiélesedett sokoldalú konfliktusoknak akárcsak sommás ismerte-

tése is, úgy véljük, e helyütt indokolatlan lenne. A kép: a céhszervezet, illetve az általa képviselt stagnáló termelési mód és termelési viszony konfliktusa a termelőerők a társadalom igényein át közvetve és közvetlenül egyaránt erőteljesen érvényesülő fejlődésével, egyértelműen az ipari szervezés a céhekre alapított intézményének válságát mutatja. Ez a válság azonban már nem maradhatott csupán a céhek, illetve a céhrendszer ügye: nem csak azért, mert a válságot kiváltó igény az egész társadalom részéről jelentkezett, hanem azért is, mert a céhek alkalmatlansága technikájuk megújítására és ugyanakkor elzárkózása szervezetüknek akárcsak mennyiségi bővítésével szemben is az igényeit már minden módon kielégíteni akaró társadalomban szükségképpen máris olyan rétegek kezdődő kialakulásához vezetett, amelyek így éppen tevékenységüknek a társadalmi munkamegosztást legközvetlenebbül érintő ágában, annak természete szerint mintegy kívül helyezték magukat a feudális társadalm szerkezetnek és intézményeinek keretein, ami e szerkezet központi ellenőrzésének és ezzel együtt kizsákmányolási lehetőségének is csökkenését, távlatilag pedig egyenesen megszüntetését jelentette.

Ebben a helyzetben azoknak, akiknek az államhatalom központjában a feudális szerkezet és hatóköre fenntartása legközvetlenebb osztályérdeküket jelentette, a válság intézményes megoldására kétféle lehetőségük nyílt. Az egyik: a teljes iparúzés beszorítása a céhes keretekbe, eleve lehetetlenségnek bizonyult mind társadalmi, mind technikai-szervezési szempontból. Maradt a másik – már nagyon is a közelgő formációváltásra jellemző – megoldás: az ipari igények kielégítését a fennálló intézmény meghagyása mellett, azzal alapvető funkcióiban párhuzamos, hozzá ennek során kapcsolódva működő, de ugyanakkor vele ellentétesen is hatni képes intézmények létesítésével. A válságnak ez (már ebből is láthatóan) nem megoldását, hanem csupán megkerülését, elodázását jelentette.

Ez a megoldás – illetve álmegoldás – részletekben alakult ki. A céhes rendszert uniformizálni – de éppen ezáltal erősítve meg is tartani – akaró Mária Terézia-kori szabályozás után, az első lépés 1788-ban az ún. rendszeresített kontárság intézményének megteremtése (valójában egy már visszafordíthatatlan tendencia szabályozásának kísérlete) lett. Rendszeresített kontárnak (latinra, jellemzően Pseudo magister-nek fordítva) minősítették azokat a mesterjog gyakorlására minden feltétellel rendelkező korosabb, jórészt nős, családos legényeket, akik most csak saját személyükre megkapták az önálló iparúzés jogát, de legényeket már nem foglalkoztatva, s csak javítómunkákra jogosítva. És bár a józsefi rendszerre következő visszahatás megkísérelte az így önállósodott iparúzők közül leg-

alább a nőtlen, házvagyon nélküli elemek visszakényszerítését a céhes keretekbe, – ennek maradéktalan végrehajtása már nem volt lehetséges: e kategória nagy része már kívül maradt a céhes rend keretein.

Ehhez csatlakozott az 1810-es évek végére az az iparos réteg, amely még be kívánt jutni a céhbe, várta, hogy remeklését a céh engedélyezze, – de (lévén ez az eljárás hosszadalmas) a városi tanács engedélye alapján már ezt megelőzőleg is űzhette iparát, utána adózva is. Ezek mellett alakult ki azoknak az önállóknak rétege, akik már nem is várahoztak a céhbe jutásra, de ugyancsak tanácsi engedély alapján dolgoztak és adóztak. Ezeken kívül, egyes nagyobb városokban egyre növekvő számban jelentek meg a céhekbe eleve be sem engedett zsidó iparúzők, bár II. József rendelkezését, mely számukra polgár-, ill. mesterjog nélkül is megengedte a saját személyükben való dolgozást, 1791-ben visszavonták s még 1805-ben is csak a saját vallású legények alkalmazása mellett engedélyezték iparúzősüket.

Bár az 1813. évi általános céhszabályzat minden céhen kívüli iparúzőt sommásan kontárnak, s ennek megfelelően jogosulatlan iparúzőnek tekintett, ezek a kategóriák a következő évtizedekben is fennmaradtak, sőt, némileg átalakulva meg is erősödtek, intézményesedtek is. Az 1830-as évek végére Pesten (ahol gazdasági központ jellege folytán, mindezen tendenciák a legteljesebben bontakoztak ki) a céhbe lépést már a városi tanács engedélyének kellett megelőznie, – ami viszont az így „tanácsilag felvett mester”-t a céhbe való felvételig is már jogosította az iparúzésre. Ezt az állapotot azonban gyakran az „ideiglenes kontárság” fokozata előzte meg: a legény kilépett céhes mesterétől s önállóan dolgozott, míg össze nem gyűjtötte a mesterjog megszerzéséhez szükséges tőkét. E kategóriák mellett azután megjelent az „örökös kontár” is: így azokat nevezték, akik már a tanácsilag adott mesterjogot sem igényelték, hanem megelégedtek a tanácstól kapott kontárenedéllyel: a céhokkal szemben ez is nyújtott számukra némi védelmet, sőt a forradalom előtti években a kontárok már segédek tartására is engedélyt kaptak. Párhuzamosan ezzel az új kategóriákat kialakító, illetve a régieket intézményesítő folyamattal, tovább folyt részint a zsidó iparúzők számának növekedése, amit az 1839 – 40. évi 28. tc. rendelkezései is előmozdítottak, – részint az igények differenciálódásával az olyan mesterségek megjelenése, melyek nem tartoztak bele egyik céh profiljába sem (bár a rokon profilú céhek tettek kísérleteket ezeknek is ellenőrzésük alá vonására – többnyire azonban sikertelenül).

1848-ig ilyen módon a kézműipar szervezésére a céhrendszer mellett már létrejött egy új, attól egyre függetlenebb, sőt azt egyre inkább parali-

záló másik rendszer is: ilyenként az egész intézmény válságának kifejezője. Termelőerők és termelési viszonyok konfliktusának megoldhatatlansága: (a korban még domináló kézműipar vonatkozásában az ipari termelés válsága) az intézmény belső ellentmondásainak ilyen kiéleződésein át lesz megérthető.

Az említett meggyorsult gazdasági fejlődés során kibontakozó mezőgazdasági árutermelés – benne a földművelés és bortermelés az állattenyésztés rovására kezdődő erősödésével, ennek során a szántó- és szőlőterületeknek elsősorban a rétek és legelők rovására kezdődő terjeszkedésével, és a szállítás, anyagmozgatás, rakodás, vagy akár az állathajtás részben alkalmi segédmunkára irányuló növényi szükségleteivel – megnövelte a mezőgazdaság munkaerőigényét is. A robotmunka, mely minőségileg már korábban sem volt kielégítő, most már mennyiségileg is elégtelennek bizonyult, mégpedig nemcsak a hagyományosan is bér munkásokkal végzetett idénymunkákban (aratás, cséplés szüret), hanem a kiterjedő allokációs gazdaságok folyamatos munkáiban is. Ezzel együtt bizonyos mértékig megnőtt a paraszti gazdaság munkaerőigénye is, – a termények árai pedig (ha csak persze igen szerény mértékben is) már megengedték bér munkaerő alkalmazását. Az 1828. évi összeírásból levonható következtetések alapján az is világos lesz, hogy az ilyenként elsősorban felhasználható, az úrbéres viszony és az állami adózás keretein egészben vagy részben már kívülálló tömeg ugyancsak rendelkezésre áll. Akár cselédi, akár idénymunka keretében került is foglalkoztatásra: e tömegnek, ha belül van is még a feudális társadalom szerkezetén, helyzetét abban elsősorban már csak a gazdaságon kívüli kényszer megszabta lazább keretek határozzák meg, képtelenül és alkalmatlanul arra, hogy e tömeget a szerkezet bármilyen pontján is állandóra lekössék. E tömeg így már mozgásban van: a feudális társadalm szerkezet egyetlen eleméhez sem kötődik intézményes formákban. Illetve még ha kötődik is (mint a 18, illetve 12 nap évi robotra kötelezett házas, illetve házatlan zsellér), a termelésben elfoglalt helyzetét és így egész egzisztenciáját is egyre kevésbé ez a kötődés határozza meg, – és ha ebben a földesúrnak (pl. munkaerőigényét biztosítandó munkaszolgáltatással terhelt urasági föld juttatása által) továbbra is meghatározó szerepe marad, ez a kapcsolat akkor is már más típusú: földesúr-jobbágy feudális viszonyának helyére e kapcsolatban e viszonynak immár nem az állam, hanem mintegy a földesúr szintjén, tehát mintegy

már csak magánjogilag intézményesített és így az úrbéres viszonyokhoz képest kevésbé hatékony típusa lép.

Természetes, ha a feudalizmus fennmaradásában érdekelt erők a munkaerő viszonyainak a feudális intézményrendszerből egyre inkább kilépő, ahhoz fűződő kapcsolatát egyre inkább lazító fejlődését növekvő gyanakvással nézve, e réteg a feudalizmushoz való korábbi – legalábbis elvben – stabil kapcsolatainak minél teljesebb visszaállítására törekedtek. Nem meglepő, ha ehhez a kapcsolatok szabályozásának hagyományos intézményes eszközeit kívánták felhasználni: új erővel megtölteni: egyrészt – újrafogalmazva – a már nagymúltú cselérendtartásokat, másrészt – főleg az időszaki munkaerő vonatkozásában – a munkabérek ugyancsak hagyományosan alkalmazott limitációját. A viszonyok megváltozásának megfelelően azonban, előbbieik által most már az úrbéres viszonyból kikerültek számára is kötelezővé kívánva tenni a munkavállalást, a bérszabályozásokban pedig olyan munkabéreket igyekezve megállapítani, melyek a földesúri és már árutermelésbe kezdő paraszti gazdaság mérlegébe végülis még a szerkezeten belüli, tehát az úrbéres viszonyban álló munkaerő munkájának értékével többé-kevésbé összhangban illeszkednek bele.

Világos azonban, hogy a gazdaság fejlődése: a mezőgazdasági árutermelés bármilyen lassú kibontakozása és – ha még csak távról és közvetve is – az európai piac ármozgásának hatása alá kerülése, megindította ennek a merev rendszernek felbomlasztását, illetve meggátolta állandósulását. Egyrészt a különböző helyi cselérendtartásokban kimondott munkakényszert alátámasztani hivatott, ill. tervezett szankciók, eljárások (a munkanélküliek bebörtönzése, adóztatása, bírságolása, kitoloncolása, katonának adása, közmunkára kötelezése, – később egyes helyeken dolgházba utalása) váltak e mozgó népesség növekedésével egyre hatástalanabbá, végrehajthatatlanabbá, – másrészt a munkaerő keresletének éppen a legkritikusabb időnyomunkáknak szakaszában erőteljes megnövekedése lehetetlenné tette a limitációk betartását. Így azután a 19. század második negyedére lassan megszűnik a munkára kötelezés követelése s egyre több helyen hal el a bérlimitációs rendszer is. Pest megye már 1834-ben panaszkodik, hogy a puszták haszonbérlői munkásokat keresve, egymásra ígérve felverik a béreket, sőt ezt még megyeszerte hirdetik is. 1841-ben ugyanez a megye már mint „a szorgalomra káros” rendelkezést, eltörli az időnyomunkások bérének limitációját, – ugyanekkor teszi Somogy megye is szabad egyezkedés tárgyává a cséplő- és arató részeket. 1844-re

a nagy parasztváros, Kecskemét szünteti meg a cselédbérek szabályozását a „szabadság bővebb kifejtésének” szükségességére hivatkozva.

Persze az, hogy a munkafeltételek egységes szabályozásának, a bérek limitálásának feloldása a munkaerőhiánynak, vagy a munkaerő bőségének következménye-e, a bérek emelését vagy csökkentését eredményezte-e, és ennek megfelelően a munkaadónak szolgáltat-e javára vagy a munkásnak? – mindig konkrétan eldöntendő és vizsgálendő kérdés marad. Az alapvető folyamatban azonban jelentőségük kétségtelenül pozitív: egy hagyományos intézmény saját keretei között már feloldhatatlan válságának talaján az új viszonyok felé megtett döntő lépést jelentik.

Az intézmények válságának ismét más szférákban, de nem kevésbé jellemző jelét végül az értelmiségnek a feudális társadalom szerkezetébe való beillesztése körüli problémák szolgáltatják.

A probléma gyökerei ugyancsak a gazdaság 18. század végi meggyorsuló fejlődésébe nyúlnak vissza. E fejlődés közvetlenül vagy közvetve, de gyorsan és erőteljesen megnövelte a képzett szakemberek iránti igényt, többek között a bányászatban, éppúgy, mint a földmérésben, vagy általában a mezőgazdaságban és az állam, a megye, a város, sőt hovatovább a jobbágyközség a fejlődéssel sokféle összefüggésben megnőtt adminisztrációs feladatai is éppúgy szakembereket igényeltek kielégítésükhöz, mint a fejlődéssel együtt bonyolódó gazdasági, társadalmi és emberi viszonylatok: utóbbiak nyomására indul gyors növekedésnek az ügyvédek száma. A bontakozó újfajta fejlődésben megnő a munkaerő, az ember értéke, ami az orvosok és általában az egészségügyi szakemberek iránti, a 18. század hetvenes éveitől kezdve kiszélesedő népoktatás pedig a tanítók iránti igényt hívja életre, hogy azután a 19. századra, ha kicsiny, de már felismerhető csoportként megjelenjenek a különböző művészek is.

Képzettségét, annak színvonalát, funkcióját és hatását illetően rendkívül heterogén és igen erősen – a vázoltnál sokkal erősebben – differenciált réteg ez. Az egész formáció fenntartásában és működtetésében szerepe egyre jelentősebb, nélkülözhetetlenebb és ennek sodrában erős létszámnövekedése azonban egyre több gondot okoz a formáció fenntartásában érdekeltnek: hogyan lenne lehetséges az alakuló új kategóriáknak a feudális társadalom szerkezetébe való beillesztése? A probléma megoldása sürgető; mert a 18. század végétől az értelmiség egyre nagyobb hányada nem nemesi származású. Addig, míg az értelmiségi pálya (a papit leszámítva) sokáig a nemesség és a szabad királyi városi polgárság számára

volt fenntartva, az ennek megfelelő foglalkozású nemes ember vagy polgár a társadalom szerkezetében is nemesként vagy polgárként helyezkedett el, és ha tevékenysége és életmódja már értelmiséginek számított is, jogait nemeslevele vagy polgári volta biztosította. Ám az elhelyezkedésnek a 18. század második felében megnövekedett lehetőségei és az iskoláztatás kereteinek kibővülése a társadalom nem nemesi rétegeiben (a 18. század elején is még katonáskodás révén kielégíthető) emelkedési energiákat egyre inkább a különböző fokú értelmiségi pályák felé irányította. A középis-kolákba egyre nagyobb arányban kerülnek be e réteg fiai, 1828-ban már nagy parasztvárosok is latinos gimnáziumokat kérnek a maguk számára, s egyre nyilvánvalóbb: az innen kiemelkedő tömeget már sem a nemesség, sem a városi polgárság nem fogja tudni felvenni soraiba. A feudalizmus hagyományos privilegizált osztályain kívüli értelmiség egyre nehezkesebb beillesztése a feudális társadalom szerkezetébe így válik az intézmény váltságának jelévé.

A feudális rend ennek a tömegnek névleges elhelyezésére még képes volt külön mesterséges társadalmi kategóriát teremteni a honoratior fogalmának, s az annak megfelelő jogoknak és kötelemeknek bevezetésével, kiterjesztve így e rétegre is a feudális intézményrendszer hatókörét. Valójában azonban újabb, a feudális szerkezetből már kilépőben lévő kategória létezését szentesítve, — melynek helyzetét intézményesen véglegesen és stabilan meghatározni már ugyanúgy képtelennek bizonyult, mint azt a nem úrbéres agrárnépesség helyzeténél is láttuk. Nehezítette ezt az a körülmény is, hogy a honoratior kategória végül is igen tágnak, sőt egyre tágabbnak bizonyult: az 1828. évi összeírás utasítása mint ilyen címen az összeírásba fel nem veendő személyeket sorolta fel a papokon, tanítókon, jegyzőkön, tanárokon és diákokon, királyi tisztviselőkön és hivatalnokokon kívül, az összes városi hivatalnokokat, ügyvédeket, az egészségügyi személyzetet, a képesített szaktanítókat. Létszámukat illetően így inkább csak becslésekre tudunk támaszkodni (Lukács Móric az 1840-es években számukat már mintegy 50 ezerre teszi), jelentőségük növekedését illetően pedig arra a szenvedélyes gyanakvásra, mellyel konzervatív oldalról számuk növekedését kísérik. Miközben a gyanú a haladó politikusok részéről is felmerül: a mindenáron emelkedni akaró emberben a hatalom lehetséges készsége eszközét is feltételezve.

Mindenesetre azonban az értelmiségen belül a nem nemesi, a honoratior réteg súlya és funkciója a 30-as évek végére már elég nagy és jelentős lesz ahhoz, hogy bizonytalan társadalmi helyzetének valamilyen tisztázása napirendre kerüljön, — egyelőre természetesen még csak a feudális

szerkezet keretébe való, az adottnál szervesebb beillesztésével. Az 1844. évi V. tc. (jellemzően: a nemesi birtokképeség monopóliumának megszüntetésével egyidejűleg) kimondja, hogy a Magyar Királyságban a közhivatalok betöltésénél a nemesség hiánya akadályul nem szolgálhat akkor, ha valaki honos és valamely bevett felekezethez tartozik. A politikai jogok gyakorlata azonban ezzel még nincs megoldva, rendezve: elvileg ui. – az egész intézmény válságára igen jellemző módon – még az a groteszk helyzet is előállhatott, hogy valaki főispán legyen anélkül, hogy szavazati joga lenne a megyegyűlésen. Az intézményes megoldás egyetlen félig-meddig megvalósulni látszó kísérlete ugyanígy az intézmény válságára utal: egyes vármegyék szabályrendeleti alapon: statutumokkal engednek be egyes értelmiségi kategóriákat a közgyűlésekbe. A kormány azonban megsemmisíti ezeket a megyei határozatokat, jól látva, hogy ezeknek az érintett megyékben nem is titkolt céljuk a reformellenzék sorainak erősítése. A probléma megoldhatatlanságára jellemzően azonban megoldást erre az egyre égetőbb problémára ő sem tud találni. A honoratiorok helyzetének intézményes szabályozása így a polgári forradalomig elintézetlen marad; jellemző – kétségtelenül legélesebb – példajaként annak a tanácsstalanságnak, mellyel a feudális társadalmi szerkezetnek és a munkamegosztás alakuló új funkcióinak intézményes összehangolására tett kísérlet a feudalizmust rendszerének alapköveként tekintő metternichi rendszer részéről – e rendszer válságának is jeleként – találkozik.

IV.

A fentiekben bemutatott három területen a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet során elmélyülő válság három különböző jellegzetes vetületben jelent meg. Közös azonban mind három esetben az, hogy a válság jelei az illető területen a feudális formáció keretében szabályozó intézmények válságaként jelentkeztek, váltak észlelhetővé. A kísérletek a válságjelek intézményes feloldására ugyancsak különbözőek. A céhek esetén az intézmény bővítésével (ám éppen ezáltal a válság még további mélyítésével) a megoldásnak egy időre legalább a látszatát sikerült fenntartani; a mezőgazdasági munkaerőviszonyok szabályozásánál azonban a fejlődés egyszerűen túllép a használhatatlanná vált és végül felhagyott kísérleteken. Az értelmiség politikai emancipációjának vonatkozásában viszont kísérlet sem történik a megoldásra; ez a válságnak nemcsak fennmaradását jelenti, hanem az általános fejlődés előrehaladásával gyorsuló elmélyülését is.

E három különböző megoldási kísérlet egységesen negatív eredménye azonban nemcsak azt teszi egyre világosabbá, hogy ezek az intézmények alkalmatlanokká lettek a terület fejlődésében jelentkező ellentmondásoknak a feudális formációk keretein belüli megoldására, hanem, és éppen az által azt is, hogy maga a feudális formáció tarthatatlan; a válság megoldása már csak a kereteken kívül lehetséges.

A feudális intézmények válsága, alkalmatlanságuk feladatuknak el látására természetesen nemcsak e három területen jelentkezik. Az 1790–91. és az 1828–30. évi országos bizottságok életrehívása és még inkább munkálatai, a reform országgyűlések egész problematikája mind a válság érzékeléséről, az intézményes továbblépés lehetőségének kereséséről tanúskodnak. A válság és a továbblépés, az új formációba való átmenet problémáinak az intézményeken át történő vizsgálata azonban éppen az intézmények által végzett szabályozó tevékenység többnyire részletekbe menő, a problémák mindennél szélesebb spektrumára reagálni kénytelen volta folytán, a válság kiterjedésének és mechanizmusának mindennél közelebbi megfigyelését teszi lehetővé. És ha ezt a jelen referátum terjedelmi korlátainál fogva sem tudhatta elvégezni, az ilyen megközelítés fontosságára és hasznára – éppen az átmenet kutatásában – a figyelmet talán sikerült felhívnia.

Felhasznált irodalom

A referátum elkészítéséhez elsősorban az alábbi munkákra támaszkodtunk: az 1828. évi országos összeírás értelmezésénél: A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1957. – A céhes ipar vonatkozásában: Mérei Gyula, A magyar céhrendszer 1848 előtt. Századok, 1948. 1–4. sz.; Eperjessy Géza, Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686–1848. Bp. 1967.; Berlász Jenő, A pest-budai céhes ipar válsága és a Ferenc-kori céhszabályozás 1790–1840. Századok, 1967. 2–3. sz.; Dóka Klára, A pest-budai céhes ipar válsága 1840–1872. Bp. 1979.; A mezőgazdasági bérmunkásság viszonyaira: Révész László, Munkakényszer a késői feudalizmus korában. Jogtudományi Közlemények, 1953. 1954.; Sápi Vilmos, A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai Magyarországon a 16. századtól 1848-ig. Bp. 1967. – Az értelmiségre: Gustave Heckenast, Les roturiers intellectuels en Hongrie 1790–1848. Revue d'Histoire Comparée, 1948.; Vörös Károly, A modern magyar értelmiség kezdetei. Valóság, 1975. 10. sz.